

اثرات رسانه بر ساختار و روابط خانوادگی

لیلا آبایان فینی^۱

چکیده

در عصر حاضر، رسانه‌ها به عنوان یکی از قدرتمندترین ابزارهای شکل‌دهی افکار عمومی و فرهنگ‌ها شناخته می‌شوند. نفوذ عمیق رسانه‌ها در تمامی ابعاد زندگی انسان، از جمله خانواده، بر هیچ‌کس پوشیده نیست. تحولات سریع تکنولوژیکی و گسترش شبکه‌های اجتماعی، الگوهای ارتباطی و تعاملات خانوادگی را دگرگون کرده است. از یک سو، رسانه‌ها می‌توانند به عنوان ابزاری برای تقویت ارتباطات خانوادگی و دسترسی به اطلاعات مفید مورد استفاده قرار گیرند؛ از سوی دیگر، استفاده بی‌رویه و نامناسب از رسانه‌ها می‌تواند به تضعیف روابط خانوادگی و ایجاد چالش‌های جدید بینجامد. با توجه به نفوذ گسترده این رسانه‌ها در زندگی روزمره افراد و خانواده‌ها ضرورت ایجاد می‌کند به بررسی اثرات رسانه بر ساختار و روابط خانوادگی با روش توصیفی-تحلیلی و ابزار کتابخانه‌ای پرداخته شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اثرات رسانه بر روابط زوجین شامل خیانت، طلاق عاطفی و بی‌علاقگی خواهد شد و بر فرزندان نیز سطحی‌نگری، روابط آزاد میان نامحرمات، شهوت‌طلبی و رواج فساد، گرایش به شیطان‌پرستی، کاهش عزت نفس و فردگرایی و کاهش تعامل فرزندان را در بر دارد. استفاده بیش از حد از شبکه‌های اجتماعی، کاهش تعاملات رو در رو، مواجهه با محتوای نامناسب، مقایسه‌های اجتماعی و کاهش عزت نفس از مهم‌ترین عواملی هستند که ساختار و روابط خانوادگی را دستخوش تغییر کرده‌اند. این پژوهش نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی ضمن ایجاد فرصت‌های جدید، چالش‌های جدی برای خانواده‌ها ایجاد کرده و ضرورت دارد تا با افزایش آگاهی افراد نسبت به این چالش‌ها و تدوین برنامه‌های آموزشی مناسب، از بروز مشکلات جدی‌تر جلوگیری شود.

واژگان کلیدی: اثرات، خانواده، رسانه، روابط

^۱ طلبه سطح دو مدرسه‌ی علمیه‌ی سجادیه؛ تهران.

مقدمه

رسانه، به عنوان مجموعه‌ای از ابزارها و کانال‌هایی که محتوای اطلاعاتی را تولید، توزیع و دریافت می‌کنند، در دنیای امروز نقش پررنگی ایفا می‌کند. این نقش پررنگ‌تر شدن، به ویژه با ظهور فناوری‌های نوین ارتباطی، بیش از پیش نمایان شده است. از سوی دیگر، خانواده به عنوان بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی، همواره در معرض تأثیرات محیط پیرامون خود بوده است. در این میان، روابط خانوادگی، به عنوان رکن اصلی خانواده، به شدت تحت تأثیر تغییرات اجتماعی و فرهنگی قرار می‌گیرد.

بی‌تردید، تعامل پیچیده میان رسانه و خانواده، پرسش‌های مهمی را در خصوص ساختار و روابط خانوادگی مطرح می‌کند. این پرسش که تا چه اندازه رسانه‌ها بر الگوهای ارتباطی، ارزش‌ها و باورها، و در نهایت بر پایداری خانواده تأثیرگذار هستند، از چالش‌های مهمی است که انسان در عصر حاضر با آن مواجه است. اما این تأثیرگذاری صرفاً یک‌سویه نبوده و عوامل متعدد دیگری نیز در این تعامل پیچیده دخیل هستند. تحقیق در این زمینه، از اهمیت بالایی برخوردار است؛ چراکه نتایج آن می‌تواند به درک بهتر تغییرات رخ داده در خانواده‌های ایرانی کمک کرده و راهکارهایی برای تقویت روابط خانوادگی در عصر رسانه‌ای ارائه دهد.

با توجه به مطالعات و تحقیقات انجام شده، تالیفات گوناگونی در ارتباط با این موضوع تدوین شده است از جمله:

- جعفری و همکاران (۱۳۹۵) در کتاب «خانواده و آسیب رسانه‌ای، رایانه و اینترنت»؛ با استفاده از روش پیمایشی، به بررسی تأثیرات روانشناختی سوء مصرف اینترنت و بازی‌های رایانه‌ای بر اعضای خانواده پرداخته است. این مطالعه نشان داده است که اعتیاد به اینترنت می‌تواند منجر به کاهش تعاملات خانوادگی، مشکلات رفتاری در کودکان و نوجوانان و ... شود.
- محمد زاده (۱۴۰۰) در کتاب «تأثیرات رسانه و فضای مجازی بر خانواده»، به بررسی جنبه‌های اجتماعی آسیب‌های رسانه‌ای بر خانواده پرداخته است. وی با تأکید بر نقش رسانه‌های اجتماعی در تغییر سبک زندگی افراد و خانواده‌ها، به موضوعاتی مانند خودنمایی در شبکه‌های اجتماعی، ایجاد سوء تفاهم در روابط زوجین و افزایش طلاق پرداخته است.
- برون (۱۴۰۰) در مقاله خود با عنوان «تأثیر رسانه‌های جدید بر خانواده»، به بررسی تأثیرات رسانه‌های جدید بر حفظ هویت، پایداری و سلامت خانواده پرداخته است. وی با تأکید بر نقش

رسانه‌ها در شکل‌دهی به ارزش‌ها و باورهای افراد، به اهمیت توجه به این موضوع در حوزه خانواده اشاره کرده است.

در حالی که مطالعات پیشین عمدتاً بر آسیب‌های ناشی از رسانه‌ها و تأثیر آنها بر روابط بین فردی اعضای خانواده تمرکز داشته‌اند، پژوهش حاضر به طور خاص به بررسی تأثیر رسانه بر ساختار و روابط زوجین و فرزندان می‌پردازد.

۱. مفهوم شناسی

رسانه: در لغت نامه به هر وسیله‌ای که مطلب یا خبری را به اطلاع مردم برساند گویند.^۱ در جایی دیگر نیز آمده است وسیله‌ای که فرستند به کمک آن معنا و مفهوم مورد نظر خود پیام را به گیرنده منتقل می‌کند رسانه در اصطلاح وسیله‌ی حامل پیام از فرستند به گیرنده است، کتاب، روزنامه، مجله، عکس، فیلم، نوار صوتی و تصویری، رادیو، تلویزیون، وب سایت، کاتالوگ ماهواره و ... نمونه‌هایی از رسانه هستند.^۲ در این مقاله منظور از رسانه، فضای مجازی و اینترنت است.

فضای مجازی: فضا به معنای میدان، عرصه، جای وسیع و فراخ، مکان، فلک و آسمان، هوا، گشادی و فراخی هوا، وسعت، پیشگاه و صحن معنا شده است.^۳ مفهوم فضا در مقاسیه با مفهوم مکان، مفهومی انتزاعی است که درک آن بدون واسطه درک مکان غیرممکن است. فضا بر همه‌جا و مکان بر جایی معین دلالت دارد. مکان دارای محتوا، دوبعدی، مرزپذیر و قابل محدود شدن است اما فضا نوعی خلأ است که سه بعدی و نامتمرکز و نامتناهی است.^۴

فضا به تنهایی معنا ندارد اما هر گاه گروه انسانی فعالیتی را در جایی شروع کنند معنای نمادین فضا پدیدار خواهد شد. فضا بستری برای بیان فعالیت و رفتارهای انسانی و محلی برای تخیل و واقعیت است.^۵

^۱ عمید، فرهنگ جیبی عمید، ص ۵۷۰.

^۲ امیرتیموری، رسانه‌های آموزشی، ص ۱۰.

^۳ دهخدا، لغتنامه دهخدا، ج ۲۴، ص ۳۱۵.

^۴ صدری؛ کهوند، بایسته‌های تبلیغ در فضای مجازی (۱)، ص ۳.

^۵ بیک میرزا، روش‌های تحقق اهداف تربیت قرآنی با توجه به ویژگی‌های فضای مجازی، ص ۱۸.

مجاز به معنای راه گذر و مسیر، طریق، راهی که در آن از طرفی به طرف دیگر عبور می کنند، گلوگاه، مضیق آمده است. مجازی در مقابل حقیقی قرار دارد. کلمه ای است که در غیر معنی حقیقی خود مستعمل شود و معنی موضوع حقیقی آن متروک نشده باشد.^۱

فضای مجازی در اصطلاح یک مفهومی از تعاملات شبکه‌ای شده بین انسان‌ها و تصورات و ساخته‌های ذهنی و حقیقی آن‌ها پیرامون ارتباطات و سیستم‌ها است. کارکرد اصلی این فضا این است که محیطی برای تعامل تعداد زیادی از افراد، فراهم آورده؛ بطوری که بتوانند بر دیگران تاثیر گذاشته و تاثیر پذیرند. به صورت کلی، فضای مجازی، فضایی فاقد موقعیت جغرافیایی فیزیکی یا محدوده سرزمینی خاص است. فضا در فضای مجازی به همان اندازه که به جایی خالی برای قرار گرفتن اطلاعات و داده‌ها اشاره دارد، به ظرفیت نامحدود آن هم اشاره دارد.^۲

حضرت آیت الله جوادی آملی «چیزی که امروز به عنوان فضای مجازی معروف شده، در اصل حقیقت است، چرا که مجاز را می‌توان کنار زد، اما حقیقت را نمی‌توان، بنابراین فضای مجازی در اصل خودش حقیقت است، به بیان دیگر آنچه با اندیشه مرتبط است و پیام را به ذهن منتقل می‌کند، حقیقت است؛ خواه از ابزار حسی یا ماورای حس استفاده شود».^۳

«فضای مجازی عبارت است از محیطی که در آن برقراری ارتباطات، رویت و انتقال اطلاعات (به صورت غیرقابل لمس، و با اشغال اندکی از محیط قابل لمس) بر بستر زیرساخت‌های سخت افزاری و نرم افزاری به واسطه دستگاه‌های ارتباطی- اطلاعاتی و در ساختارها و قالب‌هایی به عنوان خدمات به انسان‌ها، مبتنی بر سیاست‌ها، قوانین و مقررات حاکمان طراحی و کنترل می‌شود».^۴

خانواده: در لغت به معنای خاندان، اهل خانه، اهل البیت، دودمان^۵ است. در اصطلاح: تعریف خانواده به صورت ظاهر، دشوار است لذا هر کسی آن را به گونه‌ای خاص تعریف کرده است. ولی با دقت روشن می‌گردد که گرچه الفاظ مختلف است ولی همه به یک معنا اشاره داشته یک چیز را تعیین می‌کند. بعضی‌ها گفته‌اند:

^۱ دهخدا، لغتنامه دهخدا، ج ۳۰، ص ۴۹۷؛ بیک میرزا، روش‌های تحقق اهداف تربیت قرآنی با توجه به ویژگی‌های فضای مجازی، ص ۱۹.

^۲ صدری؛ کهوند، بایسته‌های تبلیغ در فضای مجازی (۱)، ص ۴.

^۳ گروه مولفان، حقیقت مجازی، ص ۳۳.

^۴ صدری؛ کهوند، بایسته‌های تبلیغ در فضای مجازی (۱)، ص ۹.

^۵ معین، فرهنگ فارسی معین، ج ۱، ص ۶۱۳.

خانواده عبارت است از یک واحد اجتماعی که از ازدواج یک زن و یک مرد به وجود می‌آید و فرزندان حاصل از آن ازدواج آن را تکمیل می‌نماید.^۱ فرزندان تا زمانی عضو این واحد اجتماعی محسوب می‌شوند که به سن رشد نرسیده و یا با ازدواج با دیگری واحد مستقل جدیدی را تشکیل نداده باشند.^۲

در اصطلاح اسلامی، در نگاه قرآن و فرهنگ اسلام، خانواده نه تنها محل تولید نسل است بلکه جایگاه پرورش روحیه و شخصیت انسان‌هاست که بر دستیابی به آرامش و هم‌گرایی عاطفی و مهرآمیز استوار است.^۳

۲. اثرات رسانه بر ساختار و روابط خانوادگی

رسانه‌ها به عنوان یک نیروی قدرتمند، ساختار و روابط خانوادگی را به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهند. از یک سو، رسانه‌ها می‌توانند به عنوان ابزاری برای تقویت ارتباطات خانوادگی و دسترسی به اطلاعات مفید مورد استفاده قرار گیرند. از سوی دیگر، استفاده بی‌رویه و نامناسب از رسانه‌ها می‌تواند به تضعیف روابط خانوادگی، کاهش تعاملات رو در رو و ایجاد فاصله بین اعضای خانواده منجر شود. این تأثیرات به ویژه بر روابط زوجین و فرزندان مشهود است و می‌تواند باعث کاهش صمیمیت، افزایش خیانت، ایجاد انتظارات نابجا و مشکلات رفتاری و در فرزندان شود.

۲-۱. اثرات رسانه بر روابط زوجین

امروزه، با نفوذ گسترده فناوری در زندگی روزمره، روابط زوجین نیز دستخوش تحولات شگرفی شده است. رسانه‌های اجتماعی، بازی‌های آنلاین و سایر پلتفرم‌های دیجیتال، به طور فزاینده‌ای بر تعاملات زوجین و کیفیت زندگی زناشویی تأثیر می‌گذارند.

۲-۱-۱. خیانت

خیانت به معنای مخالفت نهایی با حقیقی از حقایق و شکستن پیمان آن است یعنی پیمانی را که با او داشتیم در خفا نقض کرده است.^۴ وفاداری نسبت به همسر در آیات الهی آمده است و نشانه‌ی انسان‌های نیک است. از جمله آیاتی که خیانت به همسر در آن ذکر شده است عبارتند از:

^۱ طاهری، سیری در مسائل خانواده، ص ۱۴.

^۲ عاملی، حقوق خانواده، ج ۱، ص ۱۴.

^۳ فصلنامه تخصصی طهورا، ص ۹.

^۴ طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج ۱۹، ص ۵۷۶.

۲-۲-۶. فردگرایی و کاهش تعامل فرزندان

اینترنت و فضای مجازی جای دوستان و آشنایان را گرفته و جایگزین روابط فامیلی و دوستانه شده است، افرادی که زمان زیادی در فضای مجازی طی می کنند ارزش های اجتماعی را کنار می گذارند و به فعالیت های فردی روی می آورند. مرواده با دیگران و مشارکت و صحبت با دیگران کمک می کند بسیاری از مسائل و مشکلات انسان را رفع کند. عدم توجه والدین به فرزندان به واسطه توجه به اینترنت در درازمدت مشکلاتی در ایجاد روابط فرزندان با دیگران ایجاد می کند و برقراری روابط برای این بچه ها را دشوار ساخته و سبب افزایش فردگرایی و کاهش جمع گرایی در این افراد می شود.^۱

افزایش فردگرایی در نسل جوان، یکی از چالش های مهم جامعه امروز است. با اتخاذ راهکارهای مناسب و ایجاد تعادل بین دنیای مجازی و واقعی، می توان به بهبود روابط اجتماعی نوجوانان و کاهش اثرات منفی فضای مجازی کمک کرد.

^۱ پایگاه خبری تحلیل اسلام آباد خبر، افزایش فردگرایی و کاهش جمع گرایی، پرتال اسلام آباد خبر، ۱۴۰۱/۰۲/۳۱، کد خبر ۳۰۸۲۴۹.

نتیجه گیری

در عصر حاضر، با گسترش روزافزون فناوری اطلاعات و ارتباطات، رسانه‌ها به بخش جدایی‌ناپذیر زندگی روزمره تبدیل شده‌اند. این تحول شگرف، تأثیرات عمیقی بر ساختار و روابط خانوادگی گذاشته است. رسانه‌های اجتماعی و اینترنت، با وجود مزایای فراوان، تأثیرات منفی قابل توجهی بر ساختار و روابط خانوادگی داشته‌اند. این تأثیرات در دو حوزه اصلی روابط زوجین و تأثیر بر فرزندان نمود یافته است. گسترش فضای مجازی و دسترسی آسان به محتوای نامناسب، منجر به افزایش خیانت، طلاق عاطفی و کاهش علاقه بین زوجین شده است. این امر ریشه در ضعف ایمان، عدم تعهد، وسوسه‌های شیطانی و سوءاستفاده افراد سودجو دارد. استفاده بیش از حد از رسانه‌های اجتماعی، باعث سطحی‌نگری، روابط آزاد میان نامحرمان، افزایش شهوت‌طلبی، گرایش به شیطان‌پرستی، کاهش عزت نفس، فردگرایی و کاهش تعاملات بین فرزندان شده است.

رسانه‌های اجتماعی با ایجاد فرصت‌های نامحدود برای تعاملات مجازی، روابط خانوادگی را تضعیف کرده و به مسائل جدی مانند خیانت، طلاق عاطفی و کاهش تعاملات بین اعضای خانواده منجر شده‌اند. همچنین فضای مجازی با تمرکز بر فردگرایی و نمایش سبک زندگی‌های ایده‌آل، باعث شده است که افراد به جای روابط اجتماعی، به دنبال ارضای نیازهای فردی خود باشند. مقایسه مداوم با دیگران در شبکه‌های اجتماعی، باعث کاهش عزت نفس و افزایش احساسات منفی مانند افسردگی و اضطراب در افراد شده است. برخی از محتواهای موجود در فضای مجازی، به ویژه بازی‌های رایانه‌ای خشن و فیلم‌های پر از خشونت، می‌تواند بر رفتارهای نوجوانان تأثیر گذاشته و آن‌ها را به سمت خشونت و رفتارهای ضد اجتماعی سوق دهد.

❖ قرآن کریم

۲. آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، قم: دارالحدیث، چاپ هشتم، ۱۳۹۵ش
۳. ابن بابویه، محمد بن علی، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، قم: شریف رضی، ۱۴۰۶ق.
۴. افراسیابی، محمد صادق، مطالعات شبکه های اجتماعی و سبک زندگی جوانان، تهران: سیمای شرق، ۱۳۹۲ش.
۵. امیرتیموری، محمد، رسانه های آموزشی، شیراز، ساسان، ۱۳۷۷ش.
۶. بهادری و همکاران، مریم، ارتباط فضای مجازی و طلاع عاطفی همسران، پژوهش های جامعه شناختی، سال پانزدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۰ش.
۷. بیک میرزا، عاطفه، روش های تحقق اهداف تربیت قرآنی با توجه به ویژگی های فضای مجازی، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تفسیر قرآن مجید، اردیبهشت ۱۳۹۹ش.
۸. پایگاه خبری تحلیل اسلام آباد خبر، افزایش فردگرایی و کاهش جمع گرایی، پرتال اسلام آباد خبر، ۱۴۰۱/۰۲/۳۱، کد خبر ۳۰۸۲۴۹.
۹. پورتال اینترنت و فناوری اطلاعات، فضای سایبر، آسیب ها و مخاطرات، www.sis-eg.com
۱۰. تقدسی و همکاران، معصومه، مقایسه نحوه مواجهه افراد با موقعیت های اخلاقی در فضای مجازی و دنیای واقعی، راهبرد فرهنگ، شماره سی و نهم، پاییز ۱۳۹۶ش.
۱۱. جعفریان یسار و همکاران، حمید، آسیب شناسی فضای مجازی و خانواده، مطالعات روانشناسی و علوم تربیتی، دوره دوم، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۵ش.
۱۲. حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: کتابچی، چاپ دهم، ۱۳۸۶ش.
۱۳. خامنه ای، سید علی، بیانات در ارتباط تصویری با نمایندگان مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۰/۰۳/۰۶.
۱۴. ———، بیانات در دیدار دانشجویان دانشگاه صنعتی شریف، ۱۳۷۸/۰۹/۰۱.
۱۵. خبرگزاری دانشجویان ایران، ایسنا، فضای مجازی باعث سطحی نگری و کم رنگ شدن مطالعه شده است، ۱۳۹۵/۰۹/۲۶، کد خبر ۲۰۰۴۴.

۱۶. خلیج آبادی فراهانی، فریده؛ کیانی علی آبادی، فاطمه، واکاوی نقش خانواده در مواجهه با محتوای نامناسب جنسی در اینترنت در نوجوانان شهر تهران؛ یک تحقیق کیفی، خانواده پژوهی، سال هجدهم، شماره ۷۱، پاییز ۱۴۰۱ ش.
۱۷. خلیج آبادی فراهانی، بررسی نقش اینترنت بر رفتارهای جنسی جوانان، ۱۳۹۹/۱۲/۲۳، www.iranthinktanks.com
۱۸. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، تهران، انتشارات مدیریت و برنامه ریزی کشور، ۱۳۴۱ ش.
۱۹. رسولی، زهره؛ حسین نژاد، فهیمه، شیطان پرستی به مثابه تهدید خاموش فرهنگی، دومین همایش سراسری هجوم خاموش، بی تا.
۲۰. رضایی اصفهانی، محمدعلی، تفسیر مهر، قم: انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، چاپ اول، ۱۳۸۷ ش.
۲۱. سادات میرکاظم و همکاران، نگار، مقایسه پاسخ‌های رفتاری به ابزار هیجانات همسر در زنان با صمیمت عاطفی بالا و پایین، رویش روانشناسی، سال ۱۲، شماره ۱۸، فروردین ۱۴۰۲ ش.
۲۲. شعیری، محمد بن محمد، جامع الاخبار، قم: حضرت عباس، چاپ اول، ۱۳۹۲ ش.
۲۳. صادقی، محمود، احکام شبکه‌های اجتماعی، تهران: معروف، ۱۳۹۵ ش.
۲۴. صدری، سعید؛ کهوند، محمد، بایسته‌های تبلیغ در فضای مجازی (۱)، مرکز هنر و رسانه، مجله مبلغان، شماره ۲۶۷، ۱۳۹۴ ش.
۲۵. صیقل زنان، نگین، نارضایتی از تصویر بدنی؛ هدیه‌ای نامبارک از فضای اجتماعی مجازی، پرتال سایر پژوه.
۲۶. طاهری، حبیب اله، سیری در مسائل خانواده، تهران: بین الملل، چاپ سوم، ۱۳۸۱ ش.
۲۷. طباطبایی، سید محمدحسین، ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، قم: جامعه مدرسین قم، ۱۳۷۴ ش.
۲۸. عاملی، باقر، حقوق خانواده، تهران: مدرسه عالی دختران ایران، ۱۳۵۰ ش.
۲۹. عضدی، محمدرضا، نقش فضای مجازی بر خانواده، پرتال سیلوکیا. ۴ مرداد ۱۴۰۲.
۳۰. عمید، حسن، فرهنگ جیبی عمید، تهران: راه رشد، چاپ چهارم، ۱۳۸۹ ش.
۳۱. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: درس‌هایی از قرآن کریم، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳ ش.

۳۲. کرم اللهی و همکاران، نعمت‌الله، تکنیک‌های اقناعی شبکه اجتماعی تلگرام در مقابله با نقش‌های جنسیتی زن، مطالعات اسلامی زنان و خانواده، دو فصلنامه علمی - پژوهشی، سال ششم، شماره دهم، بهار و تابستان ۱۳۹۸ش.
۳۳. گروه پژوهش‌های کاربردی مرکز رسیدگی به امور مساجد، فروع مسجد، تهران: دفتر مطالعات و پژوهش‌های رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۳ش.
۳۴. گروه مولفان، حقیقت مجازی، تهران، مرکز ملی فضای مجازی، ۱۳۹۵ش.
۳۵. مجلسی، محمد باقر، بحارالانوار، مصحح: غفاری، علی اکبر، بیروت: درالحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۳۶. محمدی سیف و همکاران، معصومه، آسیب‌های اعتیاد به اینترنت در خانواده و انواع آن، مجله طبوبی، شماره ۴۵، زمستان ۱۳۹۲ش. پرتال اطلاع رسانی حوزه.
۳۷. معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران: ادنا، کتاب راه نو، ۱۳۸۱ش.
۳۸. واحد تحقیقات مرکز قائمیه اصفهان، دانستنی‌های شیطان پرستی، اصفهان، قائمیه، ۱۳۹۱ش.